

<https://doi.org/10.59849/2410-5600.2026.1.37>

UOT: 801.73; 09

Çınarə Əkbər

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 26

e-mail: chinara.akbar96@gmail.com

MƏHƏMMƏD BİN PİR ƏLİ MƏHİYƏDDİN ƏL-BİRGƏVİ VƏ ONUN “İZHAR ƏL-ƏSRAR FİN-NƏHV” ƏSƏRİNİN ƏLYAZMA NÜSXƏLƏRİ

Xülasə

Bu məqalədə XVI əsr Osmanlı alimlərindən olan Birgəvi Məhəmməd Əfəndinin elmi şəxsiyyəti və onun ərəb dili qrammatikası sahəsində yazdığı ən mühüm əsərlərdən biri olan “İzhar əl-Əsrar fin-Nəhv” əsərinin əlyazma nüsxələrinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Tədqiqatda əsərin müxtəlif fondlarında qorunan əlyazma nüsxələri müqayisəli şəkildə təhlil edilmiş, onların paleoqrafik, kodikoloji və mətnoloji xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir.

Məqalədə nüsxələrin köçürülmə tarixləri, xətt növləri, katiblər, haşiyə və şərhlər, həmçinin mətn fərqlilikləri araşdırılmış, əsərin yayılma coğrafiyası və mədrəsə mühitində istifadəsi barədə nəticələr əldə edilmişdir. Əlyazmalar arasında müşahidə edilən variant fərqləri əsərin tədris prosesi çərçivəsində aktiv şəkildə istifadə olunduğunu və zamanla şərh ənənəsinin formalaşdığını göstərir.

Nəticə etibarilə müəyyən edilir ki, “İzhar əl-Əsrar fin-Nəhv” əsərinin zəngin əlyazma irsi onun Osmanlı elmi mühitində geniş yayılmasını və klassik nəhv tədrisində mühüm yer tutmasını təsdiq edir. Araşdırma gələcək mətn-tənqidi nəşrlər üçün də elmi baza rolunu oynaya bilər.

Açar sözlər: Birgəvi, nəhv, əlyazma, mətnşünaslıq, mədrəsə.

Giriş

Birgəvi XVI Osmanlı elm və fikir həyatının ən mühüm simalarından biri kimi həm fiqh, həm əqidə, həm də dilçilik sahəsində dərin iz qoymuşdur. O, xüsusilə dini-əxlaqi islah düşüncəsi ilə tanınsa da, ərəb dili qrammatikası sahəsində qələmə aldığı əsərlərlə də geniş şöhrət qazanmışdır. Birgəvinin elmi irsi içərisində ərəb dili sintaksisinə dair yazdığı “İzhar əl-Əsrar fin-Nəhv” əsəri xüsusi yer tutur. Alim “Təriqət Məhəmmədiyyə”, “Məddənul-Fəqih”, “Düstur əl-Aməl”, “Şərh-i Fəqih”, “Şərh lubb” və s. kimi əsərlərin müəllifidir. Bunlardan başqa onun sufi təlimlərini əks etdirən qısa və uzun risalələri mövcuddur.

O, 1523-ci ildə anadan olmuş, ilk təhsilini atasından almışdır. Ərəb, məntiq və bir sıra digər elmlər, eləcə də Qurani əzbərləmişdir. Daha sonra İstanbula gedərək dövrün ən məşhur mədrəsələrində təhsil aldı. Fiqh, üsul, təfsir, hədis, əqidə və ərəb dili sahələrində yüksək səviyyəyə çatmışdır. Xüsusilə Hənəfi fiqhi və əxlaq mövzularında dərin bilik qazandı. Elm yolunda çalışqanlığı və sərt prinsipləri ilə müəllimlərin diqqətini çəkmişdir. Mahmutpaşa bölgəsindəki Kiçik Şəmsəddin Əfəndidən dərslər almışdır [5. s.1].

Təhsilini bitirdikdən sonra müəllimlik (müdərrislik) etmişdir. Sonra isə qazılıq vəzifəsində çalışmışdır. Lakin dövlət idarəçiliyində və dini strukturlarda gördüyü rüşvət, vəzifəpərəstlik, dini məsələlərdə laqeydlik onu ciddi şəkildə narahat etdi. Bu səbəbdən rəsmi vəzifələrdən könüllü şəkildə imtina etdi. Bu qərar onun həyatında dönüş nöqtəsi oldu [3, s.1030].

Daha sonra Birgəvi Birgi (indiki İzmir yaxınlığı) şəhərinə çəkildi və sadə, zahid həyat sürdü. Şagirdlər yetişdirib, xalq arasında maarifçiliklə məşğul olub. Bu dövrdə o həm də dini bidətlərə və

əxlaqi pozğunluğa qarşı açıq şəkildə mübarizə aparırdı. Əl-Birgəvi sərt və ama səmimi, güzəştisiz, dünyapərəstlikdən uzaq, ixlas və təqvaya böyük önəm verən bir alim kimi tanınırdı. Bu xüsusiyyətlər onu həm hörmətli, həm də mübahisəli bir fiqur etmişdir [2, s.2].

Həqiqəti söyləməkdən çəkinməyən Birgəvi, ömrünün sonunda böyük Vəzir Sokullu Məhməd Paşaya məmləkətidəki haqsızlıqla mübarizə aparmağı məsləhət görmək üçün yenidən İstanbula getdi. Birgəvi Məhməd əfəndinin, Hənəfi fiqhin və yetkin itikaddanın tərcümeyi-halından bəhs edən bütün mənbələr onun Osmanlı dövründə böyüyən görkəmli bir alim olduğunu və dini və əxlaqi keyfiyyətləri baxımından mükəmməl bir insan olduğunu iddia edirlər. Klassik baxış və bilikləri, xüsusən də əxlaq və hüquqşünaslıqla bağlı yazılarında çatdırmaqla yanaşı, dövrünün dini, əxlaqi, sosial və siyasi mövzularına xüsusi diqqət yetirmiş və şəxsi baxışlarını və prinsiplərini cəsarətlə ifadə etmişdir. Bu, onun elmi şəxsiyyətinin ən diqqətəlayiq tərəfidir. Əsərləri də dövrünün sosial həyatını və problemlərini əks etdirdiyindən böyük əhəmiyyət daşıyır [5, s.1].

Həqiqətən, zamanında çox yayılmış bir anlayışa baxmayaraq, əsərlərinin heç birini dövlət xadimlərindən heç birinə həsr etmədi, əksinə, yüksək səviyyəli dövlət xadimləri də daxil olmaqla bütün səviyyələrdə hökmdarlarda və məmurlarda gördüyü qüsurları cəsarətlə vurğuladı. Xüsusilə rüşvət, Kadırov, muxtarilər və digər vəzifəli şəxslərə rüşvət vermək, savadsız şəxslərə alim və inzibati adlar vermək üçün dövlət vəzifələrinin satılması, beləliklə cahilliyin yayılması ilə hər cür xurafat Birgəvinin qətiyyətlə qarşı çıxdığı məsələlərdir. Birgəvi, bəzi ədalətsiz faydalar əldə edərək, məmurlara təsir edərək dövlət işlərinə müdaxilə etdiyinə görə, İkinci Dünya müharibəsində iştirak etdiyinə görə məhkum edildi.

1573-cü ildə Anadolu bölgəsində yayılan taun xəstəliyinə yoluxdu və eyni il 50 yaşında vəfat etdi [4, s.1]. Qısa ömür sürməsinə baxmayaraq, geridə dərin təsir buraxan bir elmi irs qoydu. Birgəvinin ölümü Osmanlı elm çevrələrində böyük itki kimi qəbul olunmuşdur. Onun fikirləri və əsərləri ölümündən sonra daha da yayılıb. Xüsusilə “ət-Təriqətül-Məhəmmədiyyə” əsəri onun ölümündən sonra mədrəsələrdə geniş oxunub. Dini islahatçı hərəkatlara ideoloji təsir göstərüb. Bir sözlə, Birgəvi fiziki olaraq erkən dünyadan köçsə də, fikirləri uzun əsrlər yaşayacaq qədər güclü olub.

Birgəvinin elmi-bədii irsi

Birgəvi, özü də Bayramiyyə təriqətinin mənsubu olmasına baxmayaraq, öz dövründə sünni əsaslardan uzaqlaşan və bidətlər ortaya çıxaran bəzi təsəvvüf əhlini tənqid etməkdən çəkinməmişdir. Hətta bəzi mutasavvıfların bidət və ifratlarını üzə çıxarıb tənqid etmək məqsədilə “əl-Qavlül-vəsit bəynəl-ifrat vət-təfrit adlı ayrıca bir risalə də yazmışdır. Məhz buna görə də o, bəzi çevrələr tərəfindən təsəvvüf düşməni olmaqda ittiham edilmişdir. Lakin bu iddia doğru sayılmamışdır.

Əslində Birgəvinin “ət-Təriqətül-Məhəmmədiyyə” əsərini qələmə alarkən Qəzzalinin “İhyau ulumid-din” əsərindən geniş şəkildə faydalanması da onun sünni təsəvvüfə bağlılığının açıq sübutudur. Digər tərəfdən, onun tələbələrindən Akşəhəri Xocazadə Abdünnasir tərəfindən yazılan və Kuşadalı Əhməd Əfəndi tərəfindən “Tərcüməyi Əvrad-i Birgəviyyə” adı ilə türkcəyə çevrilən, Birgəvinin iyirmi dörd saatlıq həyatını təsvir edən bir risalədə də onun son dərəcə sıx və dərin dini-təsəvvüfi həyat yaşadığı açıq şəkildə görünür [5, s.2].

“Təriqətül-Məhəmmədiyyə” İslam dünyasında məşhur olan əxlaqi-təsəvvüfi əsərlərdən biridir. Ərəbcə yazılmış bu əsərin yazılma məqsədi müsəlmanları Qurana və Sünnəyə uyğun yaşamağa yönəltməkdir. İmam Birgəvi bu əsərdə zahiri şəriət qaydaları ilə daxili mənəvi təmizlənməni birləşdirir. O, dini islahatçı mövqedə dayanaraq cəmiyyətdə gördüyü mənəvi pozuntulara qarşı çıxmışdır. Əsərin əsas məzmununu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Əqidə məsələləri - Doğru iman prinsipləri izah edilir;
2. İbadətlər - Namaz, oruc və digər ibadətlərin düzgün icrası;
3. Əxlaq və mənəviyyat - Qəlb xəstəlikləri (təkəbbür, riyə, həsəd və s.) və onların müalicəsi;
4. Bidətlərlə mübarizə - Müəllif dövründə yayılmış və İslama uyğun saymadığı bəzi davranışları tənqid edir.

Əsərdə ən çox diqqət çəkən mövzulardan biri qəlb xəstəlikləri və onların müalicəsidir. İmam Birgəvi insanın zahiri ibadətlərindən əvvəl daxili aləminin islah olunmasının vacibliyini vurğulayır.

Birgəvi qəlbi insanın əsas mərkəzi kimi təqdim edir və bildirir ki, qəlb pozularsa, əməllər də pozular. O bir neçə əsas mənəvi xəstəliyi izah edir [2, s.192].

Riya - əməlin Allah üçün deyil, insanlar üçün edilməsi gizli şirk kimi qiymətləndirilir. Təkkəbbür (lovğalıq) - özünü başqalarından üstün görmək, həsəd (qısqanclıq) - başqasına verilən nemətin yox olmasını istəmək, dünya sevgisi (həddindən artıq dünyapərəstlik) - axirəti unuduracaq dərəcədə dünyaya bağlanmaq - müəllif bunları bir çox günahların kökü hesab edir. Birgəvi yalnız xəstəliyi sadalamır, həm də onun əlamətlərini göstərir, zərərlərini izah edir, praktiki mənəvi müalicə yolları təqdim edir. Onun fikrincə, zahiri ibadətlər (namaz, oruc və s.) qəlb təmizliyi olmadan kamil sayılmaz. Buna görə də əsər həm fiqh, həm də əxlaq kitabı kimi qəbul edilir.

“Düstur əl-Əməl” (tərcümədə: “Əməl qaydası”) İmam Birgəvinin əxlaqi-dini istiqamətli risalələrdən biridir. Bu əsər Osmanlı dövründə əxlaqi-dini ədəbiyyatın mühüm nümunələrindən sayılır. Birgəvinin fikirləri sonrakı dövrlərdə xüsusilə sünni-islam düşüncəsində islahatyönlü cərəyanlara təsir etmişdir. Əsərdə əsasən:

- a) Müsəlmanların gündəlik davranış prinsipləri;
- b) İbadətlərin ixtisarla və düzgün icrası;
- c) Halal-haram məsələləri;
- d) Qəlb təmizliyi və əxlaqın islahı;
- e) Cəmiyyətdə yayılmış yanlış dini adətlərin tənqidi mövzuları yer alır.

Nəsihət xarakterli əsər olub, Quran-Kərim və hədislərə əsaslanır. İslahatçı ruh daşıyır - dini həyatın saflaşdırılmasını hədəfləyir. Əsərdə dövründə yayılmış bəzi dini adətlər tənqid edilir. Xüsusilə şəriətdə əsas olmayan mərasimləri, dində ifrat təsəvvüfi təcrübələri və dini siyasət və maddi maraq vasitəsinə çevirməyi sərt şəkildə rədd edir. Əsərdə fərdi əxlaq geniş yer tutur. Təkkəbbür, həsəd, qeybət, dünya sevgisi kimi mənəvi xəstəliklər təhlil edilir və onların müalicə yolları göstərilir. Birgəvi bu əsərdə sadəcə nəzəri bilik deyil, yaşanan din modelini təqdim etməyə çalışır. Onun əsas qayəsi: dini biliklə əməl arasında uyğunluq yaratmaq, ixtisarı (səmimiyyəti) ön plana çıxarmaq, cəmiyyətdə yayılmış bidət və riyakarlığı aradan qaldırmaqdır. Müəllif əməlin qəbulunun əsas şərti kimi niyyəti göstərir. Əməlin zahiri düzgün olsa belə, niyyət pozulmuşdusa savab yoxdur. Bu baxımdan o, qəlbin islahını zahiri əməldən üstün tutur. Birgəviyə görə elm əmələ aparmırsa, o elm sahibinə yüküdür. Elmi məqam və vəzifə üçün istifadə etməyi qınayır. Həqiqi alimi təvazökar və əməl sahibi kimi təsvir edir.

“Düstur əl-əməl” yalnız nəsihət xarakterli dini mətn deyil; o, eyni zamanda normativ-etik konsepsiyasının ifadəsidir. Əsərdə ixtisar, riyakarlıq, elm-əməl münasibəti, bidət anlayışı və mənəvi məsuliyyət kimi anlayışlar sistemli şəkildə təqdim olunur. Birgəvinin yanaşması həm klassik sünni teoloji çərçivəyə söykənir, həm də dövrünün sosial reallıqlarına cavab verən tənqidi mövqe nümayiş etdirir.

Birgəvinin “Şərh lubb” əsəri klassik ərəb dili və qrammatika sahəsindəki bir şərh əsəridir. Klassik mədrəsə və islam məktəblərində ərəb dili dərsi üçün tədris mənbəyi funksiyasını yerinə yetirir. Ərəb dilinin incəliklərinin göstərərək mətn və söz quruluşu, qrammatik qaydalar üzərində izahlar vermişdir. Birgəvinin dəqiq və mütəşəkkil izah tərzini tələbələrə həm qrammatikanı, həm də dərin dil qaydalarını başa düşməkdə kömək etmişdir. Əsərin strukturu klassik şərh ənənəsinə uyğundur. Müqəddimə həmd və salavat ilə başlanır. əsərin yazılma səbəbi və məqsədi açıqlanır. Şərh üsulu və metod qısa şəkildə təqdim edilir. Şərh və izah bölməsində mətnin hər hissəsi geniş şərh olunur. Terminlər, qaydalar və nümunələr təqdim edilir. Müxtəlif alimlərin fikirləri müqayisə olunur. Əsər mövzulara görə fəsillərə və bəblərə bölünür. Hər fəsil və bab mətni ardıcıl izah edir və məntiqi əlaqə qorunur. Nəticədə isə qısa yekun və əsas fikirlərin xülasəsi verilir. Dua və müəllifin imzası ilə bitir. İmam Birgəvi bu əsərdə həm dini, həm də elmi ənənəni birləşdirərək, gələcək nəsillərə örnək göstərmişdir.

Ərəb türkcəsi, elmi əhəmiyyətinə görə ərəb dilinin qrammatikası, əxlaq-təsəvvüf, fiqh, təfsir-qiraət, kimi sahələrdə, əksəriyyəti ərəb dilində, bəziləri isə türk dilində müəyyən edilə bilən, altmış əsərinin əsas hissəsidir:

– əl-Əvamil. “əl-Əvamil əl-cədid” olaraq da bilinən nəhv elmləri haqqında ərəb dilində kiçik bir risalədir. Birgəvi Məhəmməd Əfəndinin “əl-Əvamil” əsəri Osmanlı mədrəsələrində uzun müddət

oxudulan, nəhvə giriş səviyyəsində yığcam və praktik bir kitabdır. Bu əsər Əbdülqahir əl-Cürcaninin “Əvamil”indən fərqli olaraq Osmanlı tədris ühitinə uyğunlaşdırılmışdır [5, s.2].

Birgəvi bu əsəri tələbələrə irabın səbəbini (amil anlayışını) erkən mərhələdə öyrətmək, daha çətin mətnlərə (“İzhar əl-Əsrar”, “Kafiyə”) keçidi asanlaşdırmaq üçün qələmə almışdır. Əsər amil anlayışı üzərində qurulub və ümumilikdə 100 amildən bəhs edir;

– Ləfzi amillər. Bunlara daxildir: fellər, isimlər, hərflər (nasib, cazim, cərr edənlər);

– Mənəvi amillər .

a) Mübtədanı rəf’ edən mənəvi amil;

b) Müzari feli rəf’ edən mənəvi amil.

Çox yığcam əsər olub, tərif və siyahı şəklindədir. Əzbərləməyə uyğun yazılıb. Təxminən qırx nəşr müxtəlif vaxtlarda və yerlərdə, birincisi İstanbulda (1234) nəşr olundu.

1. *İharu əl-həşiş*. Birgəvinin “İharu əl-həşiş” əsəri Osmanlı dövrünün məşhur alimlərindən Birgəviyə aid olan əxlaqi-fiqhi risalədir. Əsərdə Birgəvi Qurani-Kərim, hədislər və fiqh qaydalarına əsaslanaraq “şərab haramdır, amma həşiş deyil” kimi fikirlərin səhv olduğunu tənqid edir. Alimlərin və zahidlərin bu məsələdə məsuliyyət daşdığını vurğulayır. Nahivdən bəhs edən, müxtəlif yerlərdə və dövrlərdə qırx dəfədən çox, Birincisi İstanbulda (1219) çap olunmuş bir ərəb əsəridir. Birgəvinin ümumi düşüncə xəttinə uyğun olaraq əsər bədətə, əxlaqi laxlamaya və dini laqeydliyə qarşı yönəlib. Sonrakı dövrlərdə fiqh və əxlaq kitablarında tez-tez istinad edilən risalələrdən olub; [2, s.193].

2. *Şəriət əl-əmsilə*. Bu kitab klassik “Əmsilə” kitabına yazılmış şərhdir. Tamamilə ərəb dili – sərif (morfologiya) mövzusunda. Aydın və sistemli üslubdadır. Klassik, amma ağır olmayan ərəb dili ilə yazılıb. Kitab aşağıdakı şəkildə təsvir olunur:

– Giriş;

– Fellər və əsas şəkilləri;

– Məsdər (ismin fel forması);

– İsim və isim növləri. İsimlərin mövzuya görə cəmlənməsi və dəyişməsi izah olunur: ismin zaman formaları, məkan formaları. Hər formanın istifadəsi nümunələrlə göstərilir;

– Cədvəllər və qrammatik qəliblər. Əmsilədəki qısa cədvəllər burada geniş izah edilir. Nümunələr ilə hər bir qəlibin necə işlədiyini göstərilir;

– Məzid fel və xüsusi hallar;

– Xülasə və nəticə. Əsərin sonunda müəllif öyrənilən qaydaları bir yerdə xülasə edir. Bəzən kiçik test və nümunə suallar əlavə olunur.

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan “İzhar-əl-Əsrar fin-Nəhv” əsəri

Azərbaycanda Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan əlyazma kitabları yalnız öz məzmunu ilə deyil, eyni zamanda sənət abidəsi kimi də çox dəyərlidir. Orta əsrlərin kitab tarixi və kitab sənətini, rəssamlıq məktəblərini və təsviri incəsənəti, eləcə də başqa sahələri öyrənmək baxımından əlyazma kitabları əsas mənbədir. Onların bədii tərtibatı, miniatürləri, kalliqrafik xətt nümunələri, incə naxış və ornamentləri, böyük estetik zövqlə hazırlanmış bədii cildləri və s. keçmiş yüzilliklərin incəsənəti ilə ayrılmaz şəkildə bağlı olan başlıca faktorlardır. Özündə kompleks bilikləri birləşdirən əlyazma kitabları bu və ya digər xalqın maddi-mədəniyyətinin əvəzsiz abidələri sayılır.

Birgəvinin ərəb dili qrammatikası (nəhv) sahəsində yazdığı klassik əsərlərdən biridir. Ərəb nəhvinin əsas qaydalarını izah edən qısa, lakin məzmunlu əsərdir. Adından göründüyü kimi (“sirlərin izharı”), qrammatik qaydaların məntiqini və səbəblərini açmağa çalışır. Xüsusilə irab, amil-məmul münasibəti, isim, fel və hərflərin funksiyaları üzərində dayanır. Yığcam və sistemli üslubdadır. Orta səviyyəli tələbələr üçün nəzərdə tutulub. Qaydalar çox vaxt qısa tərifi, nümunə şəklində verilir. Mədrəsə tədrisində şərhərlə birlikdə oxunurdu. Osmanlı mədrəsələrində uzun müddət dərslük kimi istifadə olunub. Sonrakı alimlər tərəfindən əsərə şərhələr və haşiyələr yazılıb. Ərəb dilini dini elmlər (təfsir, fiqh, hədis) üçün öyrənilərə yönəlmiş praktik bir mənbədir.

Birgəvinin “İzhar əl-Əsrar fin-nəhv” əsərinin əsas mövzu başlıqları adətən mədrəsə nüsxələrində bu ardıcılıqla verilir (bölmələrin adları nüsxədən-nüsxəyə azca fərqlənə bilər):

- *Nəhvə giriş* – Nəhvin tərifı və məqsədi. Kəlmələrin növləri: isim-fel-hərf;
- *İrab və bina* – İrabın tərifı və növləri. Murab və məbni kəlmələr. İrab əlamətləri;
- *İsimlər bölməsi* – Mərfu isimlər. Mübtəda və xəbər. Fail. Naibül-fail;
- *Fel bölməsi* – Fellərin növləri (madi, muzari, əmr). Müzari felin irabı. Nəsb və cəzim həflər.

Məczüm fellər;

- *Amillər* – Ləfzi amillər. Mənəvi amillər. Amil-məmul münasibəti;
- *Həflər* – İrab edən və etməyən həflər. Nəsb, cəzim və cərr edən həflər. Xüsusi mənalı verən həflər;
- *Tabə olanlar* – Nət. Atf. Təkid. Bədəl;
- *Cümlə və tərkiblər* – (İsim cümləsi, fel cümləsi, şərt cümləsi, sila cümləsi).

Birgəvi bu mövzuları qayda-qısa izah-nümunə üslubunda, lazımsız fəlsəfi mübahisələrə girmədən, tələbənir irab bacarığını gücləndirmək məqsədilə təqdim edir. Birgəvi klassik üslubla yazdığı üçün müasir oxucu “İzhar-əl Əsrar-fin Nəhv” əsərini planlı oxuması, mətn quru və ağır görünə bilər. Əgər oxucu ərəb dilində kəlmə növlərini, sadə irab anlayışını, mübtəda-xəbər, fail-məful kimi əsasları bilmirsə:

1) Öncə qısa bir giriş kitabı oxunmalıdır. Məsələn: “Əvamil”, “Əmsilə əl-bina”, ya da müasir giriş mənbələri;

2) Mətn şərh ilə birlikdə oxunmalıdır. Ona görə tək-cə mətni oxumaq yox, şərhli nüsxə və ya müəllim izahı ilə oxumaq idealdır;

3) Qaydanı irabla oxu;

4) Müasir terminlərlə paralel apar. Klassik terminləri müasir anlayışlarla əlaqələndirilməlidir;

5) Kitabı sona qədər “düzxətli” oxumaq;

6) Paralel oxu tövsiyəsi;

7) Gözlənti düzgün olsun.

Elnurə Babayeva “Linqvistikaya dair əlyazmalar katoloqu”nda Birgəvinin “İzhar əl-Əsrar fin-Nəhv” əsərinin əlyazma nüsxələrini aşağıdakı kimi sadalamışdır:

B-474(1).

Dili: ərəb dilində

Xətti: nəsx

Katibi: عبد الغنى نخوى خلیصه قاری زاده

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə

Körülümə ili: 1247/1831-32

Əsərin köçürülmə yeri: شکی Şəki

Ölçüsü: 17x22sm

Həcmi: 225 vərəq.

Əsərin mətni əlyazma toplusunun 1^b-46^a vərəqlərini əhatə edir. Əsər qara mürəkkəblə, qalın nəsx xətti ilə köçürülüb. Əsərdəki həflərlə sadalanan sıra sayıları nisbətən iri şriftlərlədir. Fəsilələr isə “و” [və] bağlayıcısı ilə qırmızı mürəkkəblə göstərilmişdir. Boz və qırmızı rəngli kağızlarda mətnə əlavə şərhlər yazılıb vərəqlərin arasına salınmışdır.

Əsər açıq və tünd rəngli, Şərq istehsalı olan kağızlara yazılmışdır. Mətnin haşiyələrində onun ayrı-ayrı hissələrini işıqlandıran və müxtəlif sözlərin mənalərini açıqlayan çoxlu sayda izahlar vardır. İzahların yazılışında əsərin katibi orta əsrə aid mətnşünaslıq işarələrindən istifadə etmişdir. O, səhifələrin kənarında bəhsləri və sıra nömrələrini iri, qalın mürəkkəblə qeyd etmişdir. Səhifələnmə həm Şərq, həm də qərb üslubunda aparılmışdır [1. s.21].

Cildi: karton üzərinə çəkilmiş rəngarəng parçadır.

B-733(13).

Dili: ərəb dilində.
Xətti: nəsx
Katibi: عبد الغنى نخوى خلیصه قارى زاده
Əbdülqəni ən-Nuxəvi Xalisqarızadə
Köçürülmə ili: 1265/1848-49
Köçürülmə yeri: شکی Şəki
Ölçüsü: 22,5x 17sm.
Həcmi: 582 vərəq

Əsərin mətni əlyazma toplusunun 62^b-71^a vərəqlərini əhatə edir. Ərəb dilçiliyinə həsr edilmiş bu əsərin mətni qara mürəkkəblə, gözəl nəsx xətti ilə Rusiya istehsalı olan ağ rəngli kağıza yazılmışdır. Fəsilələrin adı və bəzi sözlər qırmızı mürəkkəblə qeyd olunub. Səhifələr arasına salınmış sarı, çəhrayı və yaşıl rəngli vərəqlərdə və mətnin haşiyələrində mətnə aid bir sıra izahlar mövcuddur. Əsər həm Şərq, həm də qərb üsulu ilə səhifələnmişdir. Əlyazmanın sonluğunda əsərin adı, müəllifi, katibi və köçürülmə tarixi qeyd edilmişdir..

Cildi: basma Şərq ornamentləri ilə bəzədilmiş tünd qəhvəyi rəngli dəridir [1, s.23].

B-6470(3).

Dili: ərəb dilində
Xətti: nəsx
Katibi: عبد الغنى نخوى خلیصه قارى زاده
Əbdülqəni ən-Nuxəvi Xalisqarızadə
Köçürülmə ili: 1233/1817-18
Köçürülmə yeri: شکی Şəki
Ölçüsü: 15x21,7sm.
Həcmi: 200 vərəq

Mətn əlyazmanın 109^b-156^b vərəqlərini əhatə edir. Əsərin mətni qara mürəkkəblə, nəsx xətti ilə köçürülmüşdür. Başlıq və babların yazılışında qırmızı rəngli mürəkkəbdən istifadə olunub. Mətnin haşiyələrində, sətirlərin arasında qara mürəkkəblə müxtəlif istiqamətlərdə narin xətlə izah və qeydlər mövcuddur. Kağızı qərb istehsalı, boz rəngli, nəm və mürəkkəb ləkələri olan vərəqlərdir. Əlyazma Şərq üsulu ilə səhifələnib.

Cildi: tünd qəhvəyi rəngli, basma medalyonu olan dəridir [1, s.24].

B-607(5)

Dili: ərəb dilində.
Xətti: nəstəliq.
Köçürülmə ili: 1235/1819-20
Katibi: ملا هاشيم خاچمازى
Molla Haşim əl-Xaçmazi
Ölçüsü: 16,5x21,5sm.
Həcmi: 155 vərəq

Mətn əlyazma 28^b-56^b vərəqlərini əhatə edir. Əsər qara mürəkkəblə yazılıb. Başlıqlar qırmızı mürəkkəblədir. Kağızı göy rəngli, qərb istehsalı olan vərəqlərdir. Əlyazma Şərq üsulu ilə səhifələnmişdir.

Cildi: kartona keçirilmiş qəhvəyi rəngli dəridir. Kənarları basma xətlərlə haşiyələnmişdir. Cildin dörd küncündə ornamentli medalyonlar yerləşdirilmişdir [1. s.25].

Nəticə

Aparılan tədqiqat göstərir ki, Əl Birgəvi tərəfindən qələmə alınmış *İzhar əl-Əsrar fin-Nəhv* əsəri Osmanlı dövründə və sonrakı mərhələlərdə ərəb qrammatikasının tədrisində mühüm yer tutmuşdur. Əsərin müxtəlif kitabxana və arxivlərdə qorunan əlyazma nüsxələri onun geniş coğrafiyada yayılmasını və elmi mühitdə yüksək nüfuz qazandığını təsdiq edir.

Əlyazmaların paleoqrafik, kodikoloji və mətn xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili göstərir ki, nüsxələr arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Bu fərqlər köçürülmə tarixi, katiblərin müdaxilələri, haşiyə və şərhlərin əlavə olunması ilə bağlı olmuşdur. Bəzi nüsxələrdə müşahidə olunan izah və qeydlər əsərin tədris məqsədilə istifadə edildiyini və müxtəlif elm mərkəzlərində dərs vəsaiti kimi tətbiq olunduğunu göstərir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, əsərin elmi-tənqidi mətninin hazırlanması üçün mövcud əlyazma materialı kifayət qədər zəngindir. Bu isə gələcəkdə əsərin müqayisəli-tənqidi nəşrinin hazırlanmasına imkan yaradır. Beləliklə, "*İzhar əl-Əsrar fin-Nəhv*" yalnız qrammatik traktat deyil, həm də Osmanlı elmi ənənəsinin və klassik ərəb dilçilik məktəbinin mühüm yazılı abidəsidir. Onun əlyazma nüsxələrinin sistemli şəkildə araşdırılması həm mətnşünaslıq, həm də islam elmləri tarixinin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Linqvistikaya dair əlyazmalar katoloqu I cild / - tərə: Babayeva, E.V.; Məmmədova, R.İ. Bakı: Elm və təhsil, -s.453.
2. TDV İslam ensiklopediyası / - 1992. 6 cild. -s.191-194.
3. Sami Şəmsəddin. "Qamusül-Əlam". (II cild) – İstanbul, 1306, / 803-1600s.
4. Şərifli K.K. "Əbdülqəni Əfəndi Nuxəvi Xalisəqarızadə kitabxanasının katoloqu. I cild /- Bakı: "Nurlan". - 2009. -s.425.
5. Yüksel, E. "Mehmet Birgivi" / Atatürk Üniversitesi İlahiyyat Fakültəsi dərgisi, İstanbul: - 1977. -s.2.

Chinara Akbar

MUHAMMAD IBN PIR ALI MAHYUDDIN AL-BIRGIVI AND THE MANUSCRIPT COPIES OF HIS "IZHAR AL-ASRAR FIN-NAHV"

Summary

This article is devoted to the scholarly personality of Birgivi Mehmed Efendi, one of the sixteenth-century Ottoman scholars, and to the study of the manuscript copies of his most important works in the field of Arabic grammar, "*İzhar al-Asrar fi al-Nahv*". In the study, the manuscript copies preserved in various funds of the work were comparatively analyzed, their paleographic, codicological and textological features were identified.

The article examined the dates of the transfer of copies, line types, scribes, margins and comments, as well as textual differences, obtained conclusions about the geography of the distribution of the work and its use in the madrasah environment. The observed variant differences between the manuscripts indicate that the framework of the educational process of the work was actively used, and the tradition of interpretation was formed over time.

As a result, it is established that the rich manuscript heritage of the work “İzhar al-Asrar fin-Nahv” confirms its wide distribution in the Ottoman scientific environment and an important place in the teaching of classical nahv. The research can also serve as a scientific basis for future critical editions.

Keywords: *Birgavi, nahv, manuscript, textual studies, madrasa*

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru **Rəna İskəndərli**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.*